

Рингач Н.О.,

доктор наук з державного управління,
головний науковий співробітник Інституту демографії та
соціальних досліджень імені М.В.Птухи
Національної академії наук України

Звонар В.П.,

кандидат економічних наук, старший науковий
співробітник Інституту демографії та соціальних
досліджень імені М.В.Птухи
Національної академії наук України

НЕГАТИВНІ І ПОЗИТИВНІ СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано негативні і позитивні соціальні наслідки політико-громадянських трансформацій в Україні в період після анексії Криму та початку драматичних подій на Донбасі. Відповідні соціальні зміни належним чином структуровано з огляду на особливості їхнього впливу на гуманітарний розвиток. Наведено аргументи щодо безпрецедентної активізації окремих позитивних соціальних процесів, зокрема, процесу формування соціального капіталу як “ресурсу довіри і солідарності” на всіх рівнях суспільної організації.

Ключові слова: соціальні наслідки, ризик, криза, соціальний капітал, соціально-політичні зміни

NEGATIVE AND POSITIVE SOCIAL EFFECTS OF SOCIO- POLITICAL SYSTEM'S DESTABILIZATION IN UKRAINE

The paper presents the analysis of the negative and the positive perspectives of socio-political changes in Ukraine in the aftermath of Crimea annexation and the dramatic events in the Donbas. The relevant social transformations are properly structured in accordance to the nature of their socioeconomic impact. The arguments are produced as to the present

intensification of the formation of social capital in Ukrainian society.

Keywords: *social effects, risk, crisis, social capital, socio-political changes*

Постановка проблеми. Сьогодні Україна стикається з наслідками дестабілізації суспільно-політичної системи під впливом анексії Криму та подій на Донбасі. Звичайно, що увага суспільства та науковців-аналітиків переважно зосереджена на негативних наслідках, масштаб яких важко переоцінити. Однак поряд з цим ми прагнули визначити і позитивні ефекти, які спостерігаються у складній сьогоdnішній ситуації, зосередившись на вивченні змін соціального капіталу.

Соціальний капітал є суспільним ресурсом, який базується на спільних цінностях, довірі і взаємній толерантності членів суспільства, іншими словами – соціальні зв'язки, що цементують і розвивають суспільство. Довгі роки соціальний капітал в Україні обмежувався переважно контактами у близькому колі спілкування (між родичами чи близькими друзями). Тобто довіра і толерантність до чужинців або малознайомих, як правило, є мінімальною. Однак після анексії Криму та подій на Донбасі з початку 2014 р. спостерігаються зміни соціального капіталу українського суспільства, з формуванням принципово нової системи контактів між людьми – загальногромадянської мережі взаємодопомоги, де роль особистого знайомства не є визначальною. Безумовно, ці трансформації не можуть компенсувати або радикальним чином применшити масштаб соціально-економічної і суспільно-політичної кризи. Проте прояви цього позитиву потребують всебічного наукового аналізу.

Аналіз останніх досліджень. Політичною нестабільністю (дестабілізацією) суспільства вважається стан політичного життя, який перебуває під постійним впливом соціальних і політичних катаклізмів різного роду, що ведуть до докорінних якісних змін та до розвалу політичної стабільності. Одними з характеристик дестабілізації є відсутність автоматично діючого механізму усунення виникаючих під час криз і соціальних конфліктів диспропорцій; порушенням

управлінських відносин, пов'язаних з розвалом відносин економічних; слабкістю структур законодавчої, виконавчої та судової влади до повного безвладдя; виникненням нових політичних елементів і структур (як з руйнівним впливом, так і з творчим); плюралізмом у діяльності засобів масової інформації; виникненням розмаїття форм громадсько-політичної діяльності мас тощо [1]. Однак саме ситуація нестабільності часто стає своєрідним каталізатором до розвитку соціального капіталу.

Поняття соціального капіталу було введено П. Бурд'є у статті "Форми капіталу" (1983) для позначення соціальних зв'язків, які можуть виступати ресурсом отримання вигод. За визначенням, соціальний капітал – складова соціальності людини, своєрідний ресурс, що визначає її соціальний статус, який проявляється і відтворюється у соціальних зв'язках, побудованих на взаємній довірі, репутації і загальних нормах, що ґрунтуються на відносинах партнерства. Він наділяє людину і групу, до якої вона належить, певними перевагами щодо доступу, володіння, розпорядження і користування обмеженими суспільними ресурсами і благами. Дж. Коулмен розглядав соціальний капітал як потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що виникає у відносинах між людьми: зобов'язання та очікування, обмін інформацією та соціальні норми. Дж. Коулменом виділено такі ресурси як організаційні, мобілізаційні, соціальної згуртованості та соціальної взаємодопомоги. Підкреслюється, що соціальний капітал здатний до саморозвитку, а також до конвертації в інші форми капіталу – економічний, культурний тощо.

Окрім Дж. Коулмена, до класиків формування теоретико-методологічних засад наукового аналізу соціального капіталу відносять таких зарубіжних вчених, як П. Бурд'є та Р. Патнema. На вітчизняних теренах аналіз соціального капіталу – тематика наукових розвідок В.М. Гейця, О.А. Грiшнoвoї, А.М. Колoтa. На неoбхiднiсть консoлiдацiї українського суспiльства в контекстi викликiв подiй на Донбасi нагoлoщуваoсь Е.М. Лiбанoвoю, В.П. Гoрбулiним; аналіз рiзних форм соціального капіталу серед внутрішньо переміщених осіб в Україні – предмет уваги Ю.В. Середи, О.М. Балакіревої, М.М. Матяша.

Сучасну економічну кризу в Україні, спричинену, серед іншого, і воєнним конфліктом на Донбасі, науковцями оцінено як більш жорстку, ніж світова фінансово-економічна криза 2009 року [2, с.126]. Однак, попри безпрецедентні виклики цієї кризи, в Україні останніми роками намітилися певні позитивні суспільні трансформації. Їх можна розглядати як індикатори нарощування соціального капіталу українського суспільства в цілому (не лише для потреб внутрішньо переміщених осіб), і водночас – як передумови зростання цього капіталу у майбутньому.

Фахівці вважають, що дестабілізації сприяють безсистемність та поверховість реформ в Україні (значною мірою обумовленими спротивом потужних олігархічних груп і збереженням значущості російського бізнесу), неефективність заходів з подолання корупції, втрата динаміки міжнародної взаємодії та вичерпання ліміту першочергової міжнародної уваги, неспроможність опанувати інформаційний простір [2, с. 111]. До цього додається певна поляризація суспільства відносно ставлення до агресії Росії з культивуванням “сепаратизму” як у прямий (бажання Донбасу відокремитися), так і в зворотний спосіб (прагнення відмовитися **від** Донбасу) [2, с. 112]. Все це призводить до поглиблення розриву між Сходом і Заходом країни. З цього приводу хотілось б процитувати блаженнішого Любомира Гузара, що “не існує поділу між Сходом і Заходом. Поділ є між тими, хто любить Україну і хто її не любить...”

Мета статті – аналіз негативних і позитивних наслідків дестабілізації суспільно-політичної системи в Україні, виявлення позитивної трансформації соціального капіталу в українському суспільстві на тлі анексії Криму та подій на Донбасі.

Виклад основного матеріалу. Якщо дуже коротко сформулювати основні негативні наслідки дестабілізації суспільно-політичної системи, то можна назвати передусім звуження гарантій та можливостей забезпечення національної безпеки. Окрім ситуації загалом, це торкається також енергетичної, економічної та продовольчої безпеки України, адже в окупованих регіонах (особливо на Донбасі)

сконцентровані виробництва електроенергії, підприємства паливної промисловості, чорної металургії, машинобудування, хімічного комплексу, харчової промисловості. Економічна сепарація Криму та Донбасу від господарського комплексу України, болісні як для окупованих регіонів, так і для країни загалом, розрив або послаблення тривалих функціонально обумовлених економічних зв'язків також негативно відбивається на життєздатності держави, і, відповідно на життєдіяльності та соціальному самопочутті тисяч громадян, яких це прямо і опосередковано торкається. Не слід забувати і про “вимивання” економічного потенціалу окупованих регіонів, в т.ч. вивезення устаткування, стратегічних природних ресурсів. Створення додаткового соціального, енергетичного, продовольчого навантаження на бюджет та правоохоронну систему в регіонах, що межують із окупованими територіями, виснажує регіональні ресурси і сприяє загостренню соціального напруження між “місцевими” і “чужими”. До цього долучається і утруднення (до повної неможливості) розвитку ділової активності та розвитку соціальної інфраструктури в таких регіонах через постійний ризик поновлення або прогресування військових дій.

Негативною соціальною ознакою дестабілізації виступає і ціннісна дезорієнтація населення, коли домінуючим станом більшості стає розгубленість, нерозуміння свого місця в соціумі, розчарування у звичних цінностях та втрата відчуття особистої безпеки [2,3]. Існує небезпека розповсюдження охлократії, коли поняття “народ/демос” поступається поняттю “натовп/охлос”.

В Україні, де останні десятиріччя спостерігалось явище чоловічої надсмертності, тобто істотного переважання смертності чоловіків порівняно з жінками, диспропорція у статеві-віковій структурі населення поглиблюється через втрати внаслідок військових дій. Відповідно зростання кількості неповних сімей внаслідок прямих та опосередкованих втрат (переважно чоловіків) наряду з появою значної кількості постраждалих (як серед військових, так і цивільного населення) призводить до збільшення частки населення, яке потребує державної соціальної допомоги, а отже, до зростання

навантаження на бюджет в масштабах країни.

Природним реагуванням на суспільно-політичну дестабілізацію в країні є міграційний вплив населення за кордон, причому переважно молодого і активного. Сьогодні важко оцінити міграційні втрати (частина не зафіксована статистикою), але слід усвідомлювати, що значна частка тих, хто виїхав тимчасово, на навчання або уникаючи мобілізації тощо, до України не повернеться, а буде реалізовувати себе, приносячи користь іншим державам.

Важливим соціальним наслідком дестабілізації є існування більшості населення у стані затяжного стресу. Під час будь-якої кризи в країні відбувається активізація нездорового способу життя, ризикованих форм поведінки. Досвід минулого засвідчує, що майбутнє збільшення числа осіб, які страждають на залежність, що розвинулась як результат алкогольної і наркотичної практики в якості засобу зменшення стресу у складних життєвих ситуаціях, пропорційне тривалості конфлікту. Тобто ризик зростає тим більше, чим довше триває нестабільне і небезпечне становище. Звичне зняття напруження алкоголем, окрім закономірного зростання кількості алкогольних отруєнь і психозів, травм та ДТП, провокує також спалахи агресивності і злочинності. В сучасних умовах до цього долучається і проблема неконтрольованої транснаціоналізації злочинності за прямого сприяння держави-агресора; неможливість (або утруднення) переслідування на непідконтрольних територіях і притягнення до відповідальності й покарання осіб, причетних до важких кримінальних злочинів тощо.

Бойові дії накладають серйозний відбиток на психічний стан тих, хто перебуває в зоні бойових дій, і тих, хто знаходиться за її межами. Фокусне соціологічне дослідження, виконане Українським науково-дослідним інститутом соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України (2014), показало: у кожного четвертого (24%) з опитаних внутрішньо переміщених осіб (більшість опитаних – мешканці Донбасу) спостерігається пригнічений настрій і тривога [2, с.66].

Поява в Україні нової соціально вразливої та багаточисельної групи ВПО зумовила виникнення цілої низки

соціальних і медико-демографічних проблем. Мережа соціальної інфраструктури у приймаючих регіонах може не справлятися через збільшене навантаження при меншому чи незмінному обсягові фінансування (наприклад, різко зростаюча кількість дітей та підлітків, яких повинні обслуговувати поліклініки, дитячі садки і школи у приймаючих громадах). Це може спричинити невдоволення серед місцевих мешканців, та загострити і так наявні труднощі соціально-психологічної адаптації переселенців до нових умов проживання, нового соціального статусу. Окрім того, зростає ризик поширення соціально зумовлених хвороб, погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації тощо.

Але спостерігаються і позитивні наслідки. Зміни соціального капіталу в Україні відбуваються сьогодні на рівні окремих індивідів, малих та великих громад і країни загалом. Серед них слід вказати на укріплення соціальних зв'язків поза найближчим оточенням. Під час вирішення особистих проблем люди все частіше покладаються не лише на родичів чи друзів, а й на професійні, релігійні чи територіальні мікро- і макроспільноти, спонтанно сформовані мережі волонтерської допомоги. Нерідко нові зв'язки виходять за межі країни, зростає кількість контактів між індивідами, громадами ті організаціями різних країн або міжнародними об'єднаннями. При цьому інтенсивне співробітництво, допомога тощо може бути ініційована окремими особами чи невеликою групою людей, яка тим не менш призводить до масштабної взаємодії.

Приклади використання вимушеними переселенцями можливостей нового соціального оточення демонструє журналістський проект "Заново", який розповсюджує історії людей, яким довелося залишити свої домівки, роботу, звичне коло спілкування, але вдалося почати нове успішне життя. Герої цих історій, сполучаючи підтримку своїх друзів із доброзичливим ставленням людей у приймаючих громадах, не тільки освоїлися, а й змогли відкрити власну справу і перспективу розвитку для себе і своїх родин [4].

Щоосені, починаючи з 2014 р., у Чернівецькій області в рамках проекту "Будуємо мости, а не стіни" у форматі дитячого табору проходить інтенсивний курс для дітей та молоді,

спрямований на побудову діалогу і примирення. У роботі табору беруть участь підлітки – вимушені переселенці з Луганської, Донецької областей і Криму та їх ровесники з інших регіонів. Однією з цілей проекту, організованого Конгресом національних громад України та Київським освітнім центром “Простір толерантності”, є створення можливостей для спілкування, спільного навчання і пошуку способів вирішення конфліктних ситуацій. У таборі формується комфортне середовище, в якому молодь вчиться довіряти, відкриватися, краще розуміти свої соціальні потреби [5].

Люди з приймаючих спільнот також все охочіше проявляють готовність допомогти чи проявити солідарність. Прикладом професійної солідарності можна вважати ініціативу Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця щодо збору коштів для допомоги східноукраїнським медичним університетам – Луганському державному та Донецькому національному ім. М. Горького. Члени науково-педагогічного колективу київського медичного вишу перерахували близько 150 тис. грн. на потреби колег з Донбасу [6]. Ця діяльність не обмежилась одним університетом. МОЗ України започаткувало Всеукраїнську благодійну акцію “Підтримай студентів-медиків Сходу країни” (лист МОЗ України від 24.11.2014 № 08.01-47/34207). МОЗ України звернулося до колективів вищих навчальних закладів з проханням надавати всебічну підтримку студентам та викладачам ЛДМУ та ДонНМУ щодо поліпшення матеріально-технічного, навчально-методичного та комп'ютерного забезпечення навчально-наукового та лікувального процесу, функціонування бібліотек, гуртожитків та вирішення інших потреб, на яке відгукнулися представники низки українських вищих навчальних медичних закладів [7].

Територіальні громади в різних частинах України також виявляють солідарність з проблемами вимушено переселених осіб. Так, дитячий будинок сімейного типу “Дім затишку” у селі Дерно на Волині з 2014 року надає притулок багатодітним сім'ям із Луганщини та Донеччини. Діти переселенців навчаються в місцевій школі.

Релігійні громади Київщини згуртувалися довкола проекту “Теплий дім” спрямований на адаптацію вимушених

переселенців, мета якого – не тільки поселення й облаштування побуту, а й створення умов для пошуку роботи вихідців зі Сходу. Нещодавно праправнук Шолом-Алейхема Х. Берман відвідав Україну та пожертвував кошти на благодійність для будівництва соціального житла в селищі Анатевка [8]. Інша релігійна громада з Києва від початку військових дій на Сході України виступила з ініціативою “Милосердя без кордонів”. Учасники ініціативи займаються збором продуктів харчування, засобів особистої гігієни, одягу та інших предметів першої необхідності для людей, які залишилися в зоні конфлікту, передусім дітей та осіб похилого віку. Ця безстрокова гуманітарна місія вже сформувала більше десяти масштабних траншів продуктової та іншої допомоги мирному населенню в зоні проведення АТО [9].

Відбулася також еволюція соціальних інтернет-мереж, коли від простого спілкування та проведення дозвілля люди-користувачі інтернету переходили до вирішення складних суспільних гуманітарних проблем. Таким чином, популярні комунікативні майданчики (facebook, vkontakte тощо) перетворилися на дієвий інструмент для мобілізації ресурсів (фінансових, людських, адміністративних тощо) з метою досягнення масштабних цілей, наприклад, розміщення та працевлаштування біженців тощо. Ще у перший день російської окупації Криму волонтерами як facebook-сторінку було започатковано ініціативу “КримSOS” – впливову нині експертну організацію, що координує громадські рухи з питань внутрішньо переміщених осіб (не лише з Криму).

Недостатність або несвоєчасність дієвого реагування держави на ті чи інші ризики призводять до “сплеску” активності громадян із подолання різних гуманітарних перешкод. Держава виявилась неготовою забезпечити постраждалих із зони конфлікту та окупованого Криму найнеобхіднішим (а згідно з офіційної інформації Державної служби з надзвичайних ситуацій з тимчасово окупованої території до інших регіонів переселено більше одного мільйона осіб!). Високим є суспільний скепсис щодо спроможності і головне, бажання, державних чиновників вирішувати пов’язані з цим соціальні проблеми. На фоні

неспроможності/бездіяльності держави зростає число залучених до самоорганізації громадян, а також масштабність їх зусиль. Тепер це відбувається не лише у житейських, а й у стратегічних питаннях допомоги постраждалим із Донбасу чи учасникам АТО, утримання армії, захисту правопорядку, ініціювання змін до законодавства. Таким чином, люди відкидають звичку до покладання відповідальності “за все” на державу, демонструючи важливий індикатор зміцнення соціального капіталу – відхід від патерналізму.

Внесок громадян у утримання армії надзвичайно великий. Так, ініціатива “Армія SOS” координує громадські зусилля стосовно допомоги військовим України. Волонтери здійснюють мобілізацію значних сум (сотні тисяч гривень) для закупівлі необхідних війську амуніції, засобів захисту, зв’язку та розвідки, а також продуктів харчування і сучасної форми – з доставкою безпосередньо на фронт [10]. Наприклад, лише з квітня по червень 2015 р. активісти отримали добровільних надходжень на суму понад 3 млн. грн. та відвітували про їх витрачання для надання адресної допомоги військовослужбовцям. Проект “Повернись живим” націлений на підвищення професійного рівня армії і збереження життя військовим. В його рамках зібрано понад 95 млн грн, на які закуплено спеціальне військово обладнання (тепловізори, прилади нічного бачення, далекоміри, рації і т.д.), впроваджуються системні програмні рішення, проводяться навчання саперів тощо.

Зросли можливості ініціювання законодавчих змін. З набуттям чинності змін до закону “Про звернення громадян” (з серпня 2015 р.) щодо електронного обігу і електронної петиції громадяни змогли звертатися до органів влади та місцевого самоврядування з електронними петиціями.

Найбільш важливим і показним індикатором вважаємо зміцнення національної та громадянської ідентичності, що є безцінним для нарощування національного соціального капіталу. Цьому процесу сприяли й солідарне розуміння загроз національній безпеці (зовнішніх і внутрішніх), і “розсіювання” по Україні жителів Донбасу з інтеграцією їх в більш культурно й ментально однорідний “масив” місцевих громад, і загальне

усвідомлення небезпеки сепаратизму в інших регіонах (т. зв. “щеплення” Донбасом). Про актуалізацію такого типу соціального капіталу свідчить, наприклад, масовий солідарний бойкот товарів російського виробництва, що навіть призвів до виходу з українського ринку окремих брендів. Зросла національна свідомість громадян України. Значно поширюється позиціонування себе українцями, проявом чого стало зростання популярності національної атрибутики (прапор, тризуб, гімн, герб, вишиванка тощо). Причому ці явища спостерігаються серед громадян різної мовної, етнічної й регіональної приналежності, а також різного віку. Зауважимо, що під час значного підйому національної свідомості на початку 90-х років національні прояви спостерігались у менших обсягах та біднішому спектрі проявів та були притаманні переважно україномовним українцям із західних областей.

Відома низка факторів, що впливають на розвиток соціального капіталу – розгалуження і інтенсивність горизонтальних зв'язків усередині суспільства; характер соціальних зв'язків усередині окремих соціальних груп та організацій; відносини між громадянським суспільством і державою. Одним із немаловажних чинників є якість і ефективність управління. Суспільство і влада мають використати потенціал вищеназваних змін для виходу з соціально-економічної та політичної кризи з формуванням нової моделі гуманітарного розвитку, не допускаючи “переродження громадянської активності у деструктивні форми прихованої реалізації приватних, кланових та ворожих інтересів” [2, с.111]. Ігнорування пасіонарного сплеску може призвести до його збіднення, адже з часом суспільство громадськість “звикає” до проблеми, гострота відчуття її втрачається [11]. Якщо випадки такого виснаження стануть численними, то шанс масштабної консолідації суспільства в Україні в черговий раз може бути змарновано.

Висновки. Попри безпрецедентні виклики соціально-економічної і політичної кризи, одночасно з вагомими негативними соціальними наслідками дестабілізації суспільно-політичної системи в Україні останніми роками намітилися

певні позитивні суспільні трансформації, які можна розглядати як індикатори нарощування соціального капіталу українського суспільства на сьогоднішньому етапі, і водночас – як передумови зростання цього капіталу у майбутньому.

Доведено явище збагачення соціального капіталу в українському суспільстві починаючи з 2014 р. з відповідними змінами соціальних зв'язків: кількісними (збільшення числа) та якісними (розширення кола контактів поза найближчим оточенням і територією проживання, збільшення інтенсивності, розширення спектра залучених сторін, зростання тривалості і регулярності, охоплення різних рівнів – від індивідуального до національного та міжнародного).

Виявлено ознаки переходу від патерналізму до демократії, посилення засад громадянського суспільства. Одночасно з цим висловлено застереження стосовно можливого виснаження та перегорання сплеску громадянської активності, рекомендовано використання керівництвом держави потенціалу таких змін для виходу з кризи та формування нової моделі гуманітарного розвитку.

Список використаної літератури

1. Теорія політології : підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К., 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://readbookz.com/books/180.html>

2. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / [Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К.: НАН України, 2015. – 363 с.

3. Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики. – К., НАН України. – 2015. – 167 с.

4. WoMo спецпроект “Заново”. Из Донецка в Киев. История переселенки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://womo.com.ua/anastasiya-larkina-ya-opisala-kontseptsiyu-zavedeniya-o-kotorom-mechtala-i-cherez-mesyats-stala-granterom/>

5. Будемо мости, а не стіни. Проект Конгресу національних громад України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.tolerspace.org.ua/ua/projects/buildingbridgesnotwalls>

6.Медуніверситет ім. Богомольця зібрав більше 144 тис. грн. для вишів Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.5.ua/suspilstvo/Meduniversytet-im-Bohomoltsia-zibrav-bilshe-144-tys-hrn-dlia-vyshiv-Donbasu-80858.html>

7.Підтримка студентів-медиків Сходу країни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/east_students_txt.html

8.Теплий дім. Спільнота [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/%D0%A2%D0%B5%D0%BF%D0%BB%D1%8B%D0%B9-%D0%94%D0%BE%D0%BC-Sweet-Home-1593278370956504/info/?tab=page_info

9.Гуманітарна місія “Милосердя без кордонів” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://miloserdie-mission.org/ua/about-us/>

10. Армія SOS [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://armysos.com.ua/>

11.Лідери волонтерських ініціатив Волині починають призупиняти діяльність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hromadske.volyn.ua/lidery-volonterskyh-initsiatyvy-volyni-pochynayut-pryzupynyaty-diyalnist/>

